

**К.Алламбергеновтың «Әмир Темир хәм Едиге» музыкалы
драмасында Едиге хәм Тоқтамыс арасындағы конфликтлер
композициясы.**

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар Илимлер илим изертлеу институтының киши илимий
хызметкери Ж.Базарбаева

Аннотация: Мақолада К.Алламбергеновнинг мусикали драммасидаги Едиге ботирнинг Тоқтамыс хоннинг зулимидан озод булиш йулидаги харакатлари хақида суз етилади.

Таянч сўзлар: драматизм, конфликт, образ, хон, воқеа, достон, диолог, сюжет, тарихий манба, ария-дуэт, бадийлик, қийматли асар, эл, озодлик, тарихий асос, ҳаракат.

Аннотация: В статье рассказывается о действиях Едиге батира в музыкальной драме К.Алламбергенова по освобождению от Токтамиша хана.

Ключевые слова: драматизм, конфликт, образ, герой, событие, эпопея, диалог, сюжет, исторический источник, ария-дуэт, художественность, ценное произведение, эль, свобода, историческая основа, движение.

Abstract: The article discusses the actions of Edige Batyr in the musical drama of K. Allambergenov on the way to liberate Nogayly people from the tyranny of Toktamys Khan

Key words: drama, conflict, image, hero, event, epic, dialogue, plot, historical source, aria-duet, artistry, valuable work, ale, freedom, historical basis, movement.

Драматург К.Алламбергенов өзиниң бул кунлы дөрөтпесинде Әмир Темир, Едиге хәм Тоқтамыс хан образын ашыу ушын «Едиге» дәстанындағы хәм тарийхтағы ўақыяларды олардың арасындағы кескинлескен конфликтке, шийеленискен драматизмге толы моментлерди дурыс таңлап драманың мазмунына тийкар еткен. Драмада және де Ноғайлы елин залым Тоқтамыс

ханның қол астынан азат етиў сыяқлы драма қатнасыўшыларының ис-хәрекетлери, диологлары, сюжеттиң раўажланыўы, көркем шәртлилик арқалы ашылған.

Әмир Темир:

Тоғайда таланған арлан қасқырды, Қанша сақласаң да ийтлер орнына,
Ўәўилдеп үргенин тоғайға қарап,
Қоймас екен баққан менен торында.

Автор бул жерде тарийхый дәреклерди пайдаланғанын билдирмей, оларды көркемлик шәртлерине бойсындырады. Жоқарыда келтирилген қатарлардың тарийхый тийкарларын ашсақ: XIV әсирдің ақырында Алтын Орда ханлығында ишки қарама-қарсылықлар себепли тахтқа таласыў болғанда Әмир Темир Тоқтамысқа дослық Ордаға хан болыўына жәрдем берген. Бирақ жағдайлары жақсыланып кеткеннен соң Тоқтамыс аўқамласлық шәртлерин бузып, Әмир Темирге қыянет қылып, талап бүлдірген. Әмир Темир хәм Тоқтамыс хан арасындағы қарама-қарсылықтың тарийхый себеплери усылар болып есапланады. Келтирилген мысалда «таланған арлан қасқыр» образында тахт таласы барысында жағдайы қыйынласқан Тоқтамыс түсиниледи. «Ол умытты умытып болмастай жақсылығымды» деген қатарда Әмир Темирдің жәрдеми менен Тоқтамыс Ордаға хан болған соң Темирге ислеген қыянети көзде тутылады.

Едиге өзиниң ариясында бүлинген, кәмбағалласқан, руўхы түскен Ноғай елине жаны ашып (Қум астында кәрўан жол, Халқым муңлы созар қол, Жер киндиги Көктуба, Гөззаллығы қайда сол?), (Сулыў еди Ақсарай, Жок болғанба бул қалай?) Тоқтамысқа қарата ашыўлы сөзлер айтады:

Әй Тоқтамыс, Тоқтамыс,
Бүгин күлмей әўметиң,
Дарымаса кәрўанлар,

Қайтқаны-ғой дәулетің.

Бул қатарларда да тарихый шараятлар жасырынған Әмир Темір Хиндстан, Иран, Кавказ, Анадолы (хәзирги Түркия), Шам (хәзирги Сирия), Ирак (Багдат) еллерин бағындырып, олардың арасында қызған сауда жолларын орнатты, Алтын Орда ханлығы бул сауда жолларынан кем-кем шетте қалды. Себеби, ол кәрұанлардан үлкен көлемде бажы талап еткенликтен, кәрұанлар Тоқтамыс ханның журтын шетлеп өтетугын болады. Жоқарыда келтирилген Едигениң ариясында усы тарихый шараятқа қатнас жасайды. Драма авторы тарихты қысқа көркем қатарларға жайғастырып, оның толықтырылған, кеңейтилген вариантын көз алдына келтириўди зейинли, тарихтан билимли оқыўшының (тамашагөйдің) аңлаў, пәмлеў уқыбына таслайды. Демек, көркем шығармада әсиресе драма сыяқлы көлеми қысқа жанр шығармасында қысқа қосық қатарларына үлкен тарихты көркемлеп сыйдырыў шебер жазыўшының иси, ал қысқа хәм көркем қатарлар арасынан үлкен тарихты аңлаў зейинли оқыўшының иси.

«Уллы атланыс» драмасының авторы, сөз жоқ, хәзирги заман оқыўшысының билим дәрежесине, китап оқыў тәжрийбесине көбирек сүйенген хәм бул жағдай оған тарихый ўақыяларға, тарихый шахсларға толы дәўирди көлемли қысқа драмаға сыйдырыўға имканият берген.

Тарихый мағлыўматларға қарағанда Ноғайлылар (қарақалпақлар) Тоқтамыс ханның қысымынан жәбир көреді. Бул аўыр жағдайға ашынған Едиге оны дүзетиўдиң илажын таппай Тоқтамыстан биротала үмитин үзип (Едилдейин елимнен, Жайықтайын жеримнен, Кетпегенде нетермен?), Самарқандқа барып Әмир Темирден жәрдем сорамақшы болады (Темирге қол берейин). Бул тарихый шараят «Уллы атланыс» драмасында Едигениң руўхый дағдарыслары, жүрек дебдиўлери менен толықтырылған арияларында бериледи.

Қатнасыўшылардың ишки дүньясын ашалатуғын, олардың эмоционал-психологиялық жағдайларын, драматизмге толы жағдайларын көркем бере алатуғын ариялар усы драманың көрнекли орынларынан деп есаплаўға болады. Соның менен бирге драмадағы гейпара ариялар усы жанрдың талаплары дәрежесине көтериле алмаған олар айырым орынларда қосық пенен берилген мағлыўматқа уқсап кетеди. Оның үстине автор тәрәпинен ойлап табылған «ария-дуэт», «ария-трио» деген терминлер қолланылған. Музыка терминологиясында ария тек ғана бир даўыс пенен атқаратуғын қосықты, дуэт еки даўыс қосылып айтатуғын бир қосықты, трио үш даўыс қосылып айтатуғын бир қосықты аңлатады.

К.Алламбергеновтың драмасында ария-дуэт формаларында Әмир Темир менен Едигениң, Әмир Темир хәм Сарай Мүлк ханымның айтқан қосық текстлери, ария-трио деген Нуратдин, Едиге, Әмир Темирдің айтқан қосық текстлери дәсме-дәс айтыс, диолог формасында берилген. Демек булар дуэт, трио деген музыкалық түсиниклериге сәйкес келмесе керек.

Драмалық көркем дәстүрлердің бири бул қатнасыўшылардың жас өзгешелигиниң автор тәрәпинен көрсетилиўи болып табылады. Бул тийкарғы образларды оқыўшылардың толығырақ хәм тереңирек аңлаўи ушын қолланылатуғын көркем усыл. Драмада тийкарғы қатнасыўшылардың жасын көрсеткенде мақуллырақ болар еди. Егер баслы қатнасыўшылардың жасын көрсеткенде де көплик етпес еди. Егер баслы қатнасыўшылардың диологларына сер салсақ, Әмир Темир Едигеге «балам», «жан балам», деп, Едиге оған «ата», «атажан» деп мүрәжәт етеди. Буған қарап олар арасында үлкен жас айырмашылығы болған деп шамалаў надурис. Үстем хәкимдардың өзиниң қәўендерлигиндеги ямаса тәсириндеги хәкимдарға (вассалға) «балам» деп, ал вассалдың өзинен үстем хәкимдарға (сюзеренге) «ата» ямаса «аға» деп мүрәжәт етиўи орта әсирлик сарай этикети (дәстүри,

кәдеси) болған. Драма авторы усы детальды (мүрәжәт этикетин) Әмир Темир менен Едиге қатнастарын сәулелендириў ушын орынлы пайдаланған хәм драманың тарийхый колоритин және де күшейткен. Негизинде, тарийхый мағлыўматлар бойынша, Әмир Темир Едигеден 4-5 жас-ақ үлкен болған. Әмир Темир Едиге, Тоқтамысхан туўралы тарийхый мағлыўматларды автор жақсы биледи. Бул ҳаққында оның «Ер «Едиге» дәстаны, Алтын Орда хәм Маўереннахр дәўири тарийхының гейпара мәселелери» (Нөкис, 2017) деген монографиясы гүўалық береді. Дәстанда болса Едиге Әмир Темирдің алдына барғанда 14 жаста еді деп бериледи. Бирақ бул эпикалық мағлыўмат болып, оннан тарийхый анықлықты излеўдин зәрүрлиги жоқ.

Жоқарыда еслеп өтилгендей, драмалық шығарма сахнада көрсетиў ушын жазылады, оның ҳақыйқый өмири де, табысы да сахна арқалы мәлим болады. Бул драматург-жазыўшылардан сахна өнеринен хабарлы болыўын талап етеди. К.Алламбергеновтың драмасын оқығанда сахна шәртлиликлерин есапқа алғанлығы сезиледи. Сахналық шығарма талапларының бири – бул мүмкин болғанынша тамашағөйге көринис бериў. Хәр қыйлы көринислер, қатнасыўшылардың диалоглары, ис-хәрекетлери, қыймыл-қозғалыслары арқалы образлар жаратыў хәм усы образлар арқалы авторлық идеяны сәулелендириў – драматургияның тийкарғы жанрлық талапларынан. Бул талаптар К.Алламбергеновтың «Уллы атланыс» драмасында, бизиңше, тийисли дәрежеде орынланған. Баслы қатнасыўшылар Әмир Темир, Едиге, Тоқтамысхан образлары усы талаптарға сай жасалған.

Драма авторы ҳәзирги заман сахнасының техникалық жетискенликлерин де есапқа алған. Хәр қыйлы қурамалы көринислер, көркем шәртлиликлер ҳәзирги ўақытта киноэкран арқалы, түрли сеслик моментлер, ғайрытәбийий сазалар да техникалық жетискенликлерди хәм көркем шәртлиликлерди

драманың тийисли орынларында дурыс пайдаланған. Усыларға қосымша, драманың көлеми де сахналық ўақытқа ылайық мөлшерленген.

Драматургияда өнімли қолланылатуғын көркем усыллардың бири – бул ремаркалар. «Уллы атланыс» авторы ремаркаларды персонажлардың кеўил-кейпин, ишки психологиялық ҳалатын, руўхый дағдарысларын, қыймыл-қозғалысларының себебин беріў ушын ретли қолланған. Мысалы: «Тоқтамыс суўық демин алады» деген ремаркадан соң Тоқтамыстың өкиниш-пушамайманға толы репликасы бериледи, «Қарашаш өлпең даўыс пенен» деген ремаркадан соң күйинип отырған Тоқтамыс ханға ҳаялы Қарашаштың басыў берип, тәселле айтып отырған сөзлери бериледи. Сондай-ақ «ызаланып», «күйинип», «қәхәрленип», «түрин суўытып», «мыйығынан күлип» сыяқлы ремаркалар да персонажлардың қыймыл-хәрекети менен даўыс толқынын, сөйлеў интонациясын, руўхый дағдарысларын сәўлелендирген. Нәтийжеде ремаркалар драманың баслы образларын толықтырыўда, олардың сахнадағы көринислерин исенимли етип, оқыўшылардың (тамашагөйлердің) қызығыўшылығын арттырыўда айрықша хызмет етип тур.

Персонажлардың жоқарыда көрсетилген ҳалатларын беретугын көркем әмеллердің және бири – реплика. «Уллы атланыс» драмасында персонажлардың диалог-репликаларды жақсы берилген. Бирақ диалоглар ўақтында персонаждың ҳеш кимге қаратылмаған, бирақ басқа персонажларға ямаса шараятқа қатнасын билдиретуғын қысқа репликалар қолланылмаған. (Бул өкинишли). Образларды кеңирек хәм анығырақ ашыўда қысқа репликаның әҳмийети үлкен.

Драмалық шығарманы түрлендиретуғын, қаҳарманның ишки дүньясын ашатуғын, драматизмге толы моментлерди бере алатуғын көркем әмеллердің тағы бири – бул қаҳарман монологы. Усы шығармада монологқа ылайық

орынлар, текстлер бар, бирак негедур оларда монолог термини колланылмаған. Мәселен, Тоқтамыс ханның қысымынан Едиге елден шығып кетермен болады, иши дәртке толып, туўған елин таслап кетиўге қыймай дағдарысқа ушырап турған жеринде монолог өзинен өзи соранып турады. Автор драматург сыпатында бул психологиялық моментти сезген хәм жоқарыда аталған руўхый сезимлерди Едигениң қысқа ғана хошласыў ариясына синдирген. Усы моментти еле де тереңлетип, оны монолог-ария деп атағанда да болар еди.

Оқыўшылар жәмийетшилиги К.Алламбергеновты бир неше повестлер хәм романлар авторы, белгили прозаик сыпатында жақсы биледи. Қызық жери, белгили прозаиктиң «Әмир Темир хәм Ер Едиге. (Уллы атланыс)» драмасы поэзия тили менен (қосық пенен) жазылған. Қосық қурылысы жайдары, силлабика (бармақ) өлшеминен тийкарланған, уйқаслары бир өлшемде жақсы ысылған. Қосық ырғақлары (ритм) хәзирги заман силлабика қосығынан тийкарланған, тийисли орынларда дәстанға да уқсап кетеди. Ариялардың музыкалылығы жақсы, атқарыўшылық өнерге бейимлестирилген. Бир сөз бенен айтқанда, арияларда драма авторының жаңа шайырлық таланты көринеди.

Талланып отырған драманың тили ширели, жағымлы, мәдениетли. Онда дәстан тили менен автор тили қарысып кеткен. Қатнасыўшылардың сөйлеў тили олардың социаллық жағдайына, олар қатнасатуғын шараятларға қарай мүмкин болғанынша индивидуалласқан. Драманың тили XIVәсирдеги түркий халықлардың сөйлеў хәм әдебий тили өзгешеликлерин, сол дәўирдин тарийхый хәм сиясий колоритин бере алған.

К.Алламбергенов драмада «Едиге» дәстаны сюжети хәм образларын өнимли пайдаланғаны менен дәстан курсаўында қалып қоймаған, онда бир қатар тарийхый мазмунға ийе жаңалықлар қосылған, дәстанға салыстырғанда

катнасыўшылардың курамы, образлары әдеўир жаңаланған. Мәселен, драмадағы Әмир Темир образы дәстандағы Сатемирден өзиниң тарийхыйлығы менен өзгешеленип турады. Едиге менен Тоқтамыс та сондай. Усы үш тийкаргы образға тарийхый руўх, тарийхый колорит көркем түрде сиңдирилген. Олардың ис-хәрекетлери, ойлаў, пикирлеў, сөйлеў өзгешеликлери тарийхтан узақлап кетпейди, керисинше тарийхый контекстте көркемлеп көрсетиледи. «Уллы атланыс» драмасында дәстан менен тарийх жүйи билинбестей етип көрсетилген.

Сол себепли де К.Алламбергеновтың бул дәретпесиниң атамасы – термини жанрлық стильлик мазмунда автор тәрәпинен илимпаз әдебиятшы сыншы К.Жәримбетовтың дурыс белгилегениндей «тарийхый музыкалы драма»¹ деп орынлы атағанлығы бизиң бүгинги сахналық дәретпелеримиздиң, ең алды менен көркем миллий сана сезимимиздиң бир формасы жазба заманагөй реалистлик драматургиямыздың белгили табысларының қатарына киреди.

Енди дәстанлық эпослық шығарманың жеке авторлықтағы жазба реалистлик тарийхый драманың аўызеки дәретиўшилиқ дәретпе-эпос, ямаса атақлы «Едиге»дәстаны менен салыстырғанда айырым мынандай конфликтлик орынлардағы айырмашылықлар бар екенлигин айтып өтиўге туўра келеди. Атап айтқанда биз анық негизги алып отырған «Едиге» ниң фольклорлық атқарыўшылық нұсқасы, Жумабай жыраў Базаровтың вариантында жоқарыда биз айтып өткен Едиге хәм Тоқтамыстың арасындағы тартыслардың келип шығыў төркини, яғный әпиўайы айтқанда Едигениң Тоқтамысты өз атасы (әкеси) деп тән алса да, оған өкпелеп, Едигениң Тоқтамыстан түңилип, оны әке сыпатында тән алмай кетип қалыўы, соңынан

¹ Жәримбетов Қ. Дәстан, тарийх, драма «Қарақалпақ әдебияты», газетасы, 2017. - №7. – Б. 5.

батырдың шексиз далалықтарда қайда барарын билмей албыраушылық жағдайлары ишки драматизм ретінде айқын, анық сюжеттик бөлекшелер, детальлар, қахарманның (Едигениң) ишки монологлары, қыймыл қозғалыстары, оның әрұақлы атасы Баба Түкли Әзийздің елес көринислери-галлюцианциялық ишки психологизминин күши арқалы айқынластырып сүүретлеген.

Оған мифологиялық сүүретлеудин бир формасы баба Түкли шашлы Әзийз бабасы Тоқтамыстың қол үзип, безигип кетип баратырғанда оның қайда барып жәрдем сораў кереклигин анық айтады. Соған қосымша буннан алдын Едигениң өз әкем (атасы)деп тән алған Тоқтамыстан безиў себеплери айқынластырылған сюжеттик ўақыялар, бир нешше жанлы картиналық көринислер, ис-хәрекетлер, қыймыл-қозғалыстар, диолог хәм ишки монологлар менен жүдә тереңлестирип күшли көркем психологиялық эмоциональлық тәсиршеңлик пенен берилген. Усындай көркем психологиялық ўақыя, ис-хәрекет хәм қыймыл қозғалыстар менен диологларда Едигениң ақыл парасатлылығы, ақылы менен бирге ашыў, ызалы кек жалынларының себеплеринин келип шығыўына себеп, қарама-қарсы болған әдебий-фольклорлық қахарманлар менен образлардың надурыс хәрекетлери хәм тағы басқалар «дәстан»да анық, айқынластырылып сүүретленген. Ал бизиңше бул орынлар, мүмкин, автор К.Алламбергенов тәрепинен дәстандағы барлық сюжеттик бөлекшелер менен конфликттик орынларды сол турысында қайталамаў, анығырағы, дәстанды бираз тәкирарламаў нийетинде ме, көп ғана сюжеттик мотивлер «түсирилип» қалдырылған.

«Едиге» ниң дәстан вариантында (Жумабай жыраў) нұсқасында күншилик себепли де Едиге ғайбана әкеси Тоқтамыс тәрепинен хәм Қарашаш айымның ханға айтқан үгит-нәсиятшылары, усыныстары менен ол ханлық

сарайынан шетлетилип, жылқышылар арасына жиберилген. Соған қарама-қарсы ол дәстанда Қарашаш айымның сиңлисине үйлендирилген. Соңынан батыр жигит Нуратдин атлы ул перзентли болған. Ал дәстан тийкарында жазылған К.Алламбергеновтың драмалық тарийхый музыкалы дөретпесинде булар бир қанша анық емес, гүңгирт халатта, айырым ситуациялық моментлер қалдырып кетип сәўлеленген. Бирақ Нуратдин перзент сыпатындағы Едиге менен өзге журтта Әмир Темирдің қарамағында, ол Әмирдің Ақбилек пенен қослас болып әмир сүрип атырғандағы ушырасыўлары тәсиршең диологлар менен сәўлеленген. Булар яғный Нуратдин менен Едигениң ушырасыў көринислери менен олар арасындағы бир-бирине ысықлық-симпатиялы эмоциясы басым диологлар сахна ушын жүдә қолайлы көркемлик форма сыпатында орынлы ислетилген. Дәстанда бул ушырасыўлар басқаша сюжетлик нүктелер менен гейпара өз динамикасы халында кескин турмыслық конфликтлер ретинде тереңлестирилип, мүмкин, трагик халатларда сәўлеленген. Фольклорлық нускада, хәтте, Едиге баласы Нуратдинге ашыўланып, қатты қәхәр отына қамшы урғанда оның тең ярымы сынып ушып кетип, ол батырдың бир көзин көзли болып ағызып түсирген екен. Сонда Едиге тахты баласына бериўге мәжбүр болған.

К.Алламбергеновтың тарийхый музыкалы драмасындағы тарийхыйлықтың айырым сыпатлы белгилери, оның анық көринислери менен исенимли факторларының айқынластырып сәўлелениўи фактлерине ой жуўыртайық: Тоқтамыстың қостары Қарашаш пенен ойын тамашалап отырып мынандай албыраўшылық, екилениўшилиқ ишки психологиялық халатқа дөнеди.

Тоқтамыс:

- Ойын емес, бул дәрья-ғой шалқыған!...

Отлы хәуир шығып турған тандырдан...

Қарашаш:

-Рас, рас, айтқаныңыз, хан ийем!

Отлы хәуир-темир суў боп балқыған!...

Тоқтамыс:

- Кенегесиў-Маңғытлар-ғой.

Десип жүрсек Едигениң елаты,

Қыпшақлар да еңселерин көтерип,

Ел бопты-ғой гижирейип турпаты...

Үлкен урыў- қытайлар да,

Мәнжиўлиси теберик,

Бир жағында Қоңырат тур,

Туўды бәлент көтерип.

Қыятлар да қатарда екен,

Биз де жүрмиз ортасында маталып,...

Татар, башқурт, ноғай, қаңлы.

Мине, бул елес, галлюциналлық процесс сыпатындағы сүүретлеўлер-диологларда Тоқтамыс келешекте Едиге ханлықтың тас-талқанын қылатуғынын билип, алдын болжап отырған сыяқлы сезиледи. Хәқыйқатында да усылай болып, Едиге атақлы Әмирге қол берип, оның басшылығындағы астан-кестен қырғын саўаш болады. Усындай аласапранлы аўдарыспақтың елеслерин Тоқтамыс мынандай болжаўлары арқалы сезип турғанлығы – булар автор-драматург илимпаз жазыўшы К.Алламбергенов мынадай сүүретлеўлер аңлатып сездирген сыяқлы ...

Ария-дуэт

Қарашаш:

- Бул аяқтың дүбирлиси еместей,

Үлкен жигер, үлкен қәхәр деп турман.

Текли тулпар ат туяғы алмастай

Жулдыз гөзлеп, мәре ушын талпынған.

Тоқтамыс:

- Айды услап, жулдызларды қақшыған,

Асаулығын айтпайсаң ба шапшыған?!...

Қарашаш:

- Асауларды тусаулайды хан ийем!

Ким айбынбас бузай тилли қамшыдан ?!

Тоқтамыс:

- Тусайласақ мынау ессиз аламан,

Жин урғандай көтерилип кетпей ме?!

Қулақлары бар дейди-ғой тамның да,

Бұл хабарлар Едиге ге жетпей ме?!

Қарашаш:

- Кешеги қозғалаң аз ба еди бизге?!

... Сол бүликті баслаған да Едиге... (Сонда 10-11-б)

К.Алламбергенов ұсылайынша Едиге менен Тоқтамыс арасындағы карама-қарсылықтың басланыуын, оның себеплерін ашпақшы болады, бірақ олар бизіңше тамашагөйлер менен тийкарынан кітап оқыушылар ушын(оқымысly, «Едиге» дәстанын сюжетлик мазмунын билмеген), әлбетте гүңгирт. Ал «Едиге» ниң дәстан вариантында булар айқынластырылып, жеткиликли сюжетлик ўақыялар, жыраўшылық атқарыўшылық шеберлик пенен төмендегише жеткерилгенин бул сюжетлик мазмунның образлар дүньясына тийгизген белгили унамлы фактор тийкарлары екенин айтыўымыз орынлы болса керек.

Мысалы: Едигениң Тоқтамыс хан жылқыманлар арасына жиберип, өзиниң хаялы Қарашаш айымның айтқан өсек өтириклерин иске асырса да Едиге атлы өгей баласының абройы халық арасында кем-кемнен өсип барған екен. Булар дәстанда бираз эпийұайы, сада-примитив ұақыялар болса да (атап айтқанда бир хаялдың ул ямаса қыз туўғанлығын анықлаў ұақыясы) тийкарынан ханның зайыбы Қарашаш айымның Едиге ге душпанлығы өткирлестирилип, айқынластырылып сюжетлик детальлар менен берилгени үлкен сюжетлик конфликттиң роль атқарып турғанын айтыўымыз зәрүр.

Қараңыз: ... Едиге ул хәм қыз туўған қатынларды ырасыңызды айтпасаңыз жас нәрестени ортаға қойып қылышлап шаўаман деп қәхәрге мингенде...;

Туўмағанын билдирди.

Туўған қатын шырылдап,

Бозторғайдай енеғар,

-Мени де шаўып жибер!-деп

Үстине барып жығылды.

Туўмаған қатын сол жерде,

Таяқ жеди төреден.

Ол әдиллик емес пе?!

Едигени әдил деп,

Ат көтерди ноғайға,

Мине, музыкалы драмада Әмир Темир хәм Едиге келип, олар өз-ара тағы да ақыл-парасат сынасып, көбинесе Әмир Темир өз үстемлигин өткизиў ушын ба, Ер Едигеге өз сырларын айтып, оны тағы бир рет сыннан өткирип болған соң күйеў баласына көп санлы ләшкер менен Ноғайлы журтына атлантырып Тоқтамыс ханды тахтынан кулатып, пүткил Ноғайлыға Ер Едиге хан көтерип, дәстанда айтылғандай «оны мақсет мұрадына

жеткереди». Ноғайлыны орынсыз зорлық зомбылықтан қутқарып, парахат турмыс қалпыне түсіріп жасауға мүмкіншілік ашылып, шығарманың сахналық дәретпенің де конфликтлерінің композициялық шешими анық сәулеленгенлігін билип аламыз.

Усы орында автор К.Алламбергеновтың тарихый музыкалы драма жаратыу шеберлігінің бір усы формасы эпиграфлар келтириудегі композициялық форманың да орынлығы айқын көзге тасланады. Өйткени автор тарихый музыкалы драманың басында :

«1391 жылы Әмир Темир Едиге менен бирге Алтын Орда ханлығына атланыс жасып, оны жеңіп, Тоқтамыстың орнына Едигени хан етип қайтады. Едигениң бул ханлығында Ноғайлар менен Қарақалпақлардың тутқан орны үлкен болды. Ноғайлыларда, яғный Қарақалпақлар да бул мәмлекетти өзинің мәмлекеті деп түсінеди».

Хақыйқатында бул биз өз етип, оның композициялық шеберлігін басқа компонентлери менен бирге қосып таллаған музыкалы драманың тарихый шынлыққа тийкарланған реалистик сыпатын тастыйқлап автор шеберлігін танытады деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиетлар дизими:

- 1.К.Алламбергенов.Әмир Темир хәм Едиге «Уллы атланыс». Нөкис. НМПИ баспасы. 2017. – Б. 8.
- 2.Қ.Жәрімбетов Дәстан, тарийх, драма «Қарақалпақ әдебияты» газетасы. 2017. - №7. – Б. 5.
- 3.Қарақалпақ фольклорының жүз томлығы. Ташкент... 2009, 13-том. – Б.309.
4. Х.Мухаммад Сценарист шеберлиги. Нөкис «Билим» 2009.
- 5.К.Алламбергенов. Әмир Темир хәм Едиге. Нөкис НМПИ баспасы. 2017.